

Національна академія правових наук України
Національна академія внутрішніх справ

ВЕЛИКА УКРАЇНСЬКА ЮРИДИЧНА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

У двадцяти томах

Том 18

**КРИМІНОЛОГІЯ.
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ
ПРАВО УКРАЇНИ**

Харків
«Право»
2019

УДК 343.9+343.8
B27

Редакційна колегія 18-го тому:

**В. І. Шаkun (голова),
В. І. Тимошенко (заступник голови),
Є. Ю. Бараш, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов,
В. В. Голіна, Б. М. Головкін,
О. Г. Кулик, І. С. Яковець**

B27 **Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. — Харків : Право, 2016 —**

ISBN 978-966-937-048-8

Т. 18 : Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В. І. Шаkun (голова), В. І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. — 2019. — 544 с. : іл.

ISBN 978-966-937-831-6

Видання є систематизованим зводом знань про стан і досягнення сучасних наук кримінології і кримінально-виконавчого права та їх термінологічний апарат, про проблеми попередження злочинності та специфіку галузі кримінально-виконавчого права. Наводяться відомості про вітчизняні й зарубіжні науково-дослідні установи, інші інституції, наукові товариства та журнали кримінологічного і пенітенціарного спрямування, про Конгреси ООН, присвячені проблемам попередження злочинності, кримінального правосуддя і поводження з правопорушниками. Подається інформація про відомих вчених, що зробили суттєвий внесок у розвиток наук кримінології та кримінально-виконавчого права.

Для науковців, викладачів, докторантів, аспірантів, ад'юнктів, студентів і курсантів закладів вищої освіти, співробітників органів кримінальної юстиції, а також усіх, хто цікавиться проблемами кримінології та кримінально-виконавчого права.

УДК 343.9+343.8

© Національна академія правових наук України, 2019
© Інститут держави і права імені В. М. Корецького
НАН України, 2019
© Національний юридичний університет імені Яро-
слава Мудрого, 2019
© Видавництво «Право», 2019

ISBN 978-966-937-831-6 (т. 18)
ISBN 978-966-937-048-8

АГРЕСІЯ ЗЛОЧІННА (від франц. *agressif* – агресивний, войовничий, від лат. *aggressio* – напад) – протиправна поведінка, спрямована на умисне заподіяння фізичної, матеріальної, моральної шкоди іншій живій істоті (істотам) або неживим об'єктам, від стану яких залежить фізичне або психологічне благополуччя людини. Об'єктом А. з. можуть бути жива істота, неживий предмет, юридична особа, держава. Агресія може бути спрямована і на самого себе. Залежно від суб'єкта А. з. поділяють на індивідуальну, колективну, масову. Існують два основні критерії А. з.: безсумнівний руйнівний характер діяння; заборона зазначеного діяння законодавством.

А. з. є різновидом психологічного явища агресії, їй притаманні всі ознаки, які характеризують агресію в цілому, але поряд з ними ще й ознаки злочину, передбачені кримінальним законом. Агресія розглядається як причина виникнення різних форм злочинності.

У психології під агресією розуміють поведінку, спрямовану на завдання фізичної або психологічної шкоди, аж до знищення об'єкта агресії (див. *Агресія кримінальна*, т. 20).

Агресія може набувати найрізноманітніших форм – явних або латентних. Найбільш звичними виявами агресії є гнів, ворожість, ненависть, конфліктність, лихослів'я, примус, негативна оцінка особистості, погрози або застосування фізичної сили. Приховані форми агресії виражаються у відмові від контактів, бездіяльності з метою нашкодити комусь, заподіяння шкоди собі й самогубстві. Феномен агресії пов'язується із негативними емоціями (наприклад, люттю), з негативними мотивами (наприклад, прагненням нашкодити), а також із негативними настановами (наприклад, расовими упередженнями, забобонами) і руйнівними діями. Агресія може бути як усвідомленою, так і неусвідомленою. Так, реакція у відповідь на загрозу життю, наприклад атака, виникає підсвідомо. Агресивний імпульс, навіть неусвідомлений, детермінує поведінку. Сама ж поведінка людини перебуває під контролем свідомості й волі (за винятком окремих критичних ситуацій, що пов'язані зі станом афекту).

Агресивне і злочинне діяння не є тотожними поняттями. Агресивне суспільно небезпечне діяння, напри-

клад діяння неосудної особи, не містить усіх елементів складу злочину. Злочинним вважається лише насилля, що вчинене свідомо. У цьому аспекті агресія і злочин – це різнорівневі поняття, що відображають різні аспекти певного акту людської поведінки. Суб'єктивні та об'єктивні ознаки агресивної поведінки стають не просто частиною доктринально виведеної формули, а обов'язковими, законодавчо встановленими елементами складу агресивного діяння, який фактично є складом злочину.

А. з. може здійснюватися у насильницьких (безпосередніх) і ненасильницьких (опосередкованих) формах. Насильницькі форми А. з. припускають реалізацію деструктивного наміру, що має за мету посягання на життя і здоров'я людини всупереч її волі або незалежно від останньої. Насилля може бути фізичним, що полягає у знущанні над людиною, завданні їй фізичного болю, і психологічним, психічним, що трапляється набагато частіше. Егоїзм, заздрість, бажання самоствердження, амбіції, корислива мета та схожі подібні фактори нерідко підштовхують людину до агресивних дій, за допомогою яких вона прагне досягти бажаного. Насилля – це завжди протизаконний вплив, що завдає шкоди. Завдяки насильству людину примушують поводитися не так, як вона того хоче. Разом з тим А. з. і «наси́льство» – не рівнозначні поняття. Агресія можлива і без прямого фізичного або психічного, психологічного насилля. Агресія не завжди жорстока, жорстокість, навпаки, завжди агресивна. Ненасильницькі форми А. з. характеризує деструктивна поведінка

стосовно неживих об'єктів (знищення або пошкодження пам'яток історії та культури, місць поховань тощо). В останньому випадку А. з. набуває вигляду шкідницьких дій, спрямованих на пошкодження, знищення та/або осквернення особистої власності та особисто значущих або суспільно значущих цінностей. Незалежно від форм реалізації, А. з. має своїм об'єктом потенційну жертву, а в кінцевому підсумку – реального потерпілого.

Розрізняють такі види А. з., виходячи з її мотивів: терористична, хуліганська, корислива, екстремістська та ін.

А. з. завжди цілеспрямована. Випадкові діяння, внаслідок яких завдається шкода, агресією не визнаються. Агресія завжди пов'язана зі шкодою або небезпекою її завдати. Метою агресора, який діє усвідомлено, є саме завдання шкоди. Можна сказати, що агресія мотивована наміром завдати шкоди об'єкту агресії. Лише у випадку садистського прояву агресії метою є страждання жертви. Мазохіст же прагне власних страждань. Отже, агресія може бути ворожою або інструментальною. Людина, що виявляє ворожу агресію, прагне заподіяти зло або шкоду тому, на кого нападає. У випадку інструментальної агресії завдання шкоди не є самоціллю, агресивні дії використовуються як інструмент для досягнення іншої мети. Втім шкода завдається.

У «технологічному» плані А. з. є переважно агресією інструментальною, вона охоплює дії, що спрямовані на досягнення певної нейтральної мети, на відміну від ворожої агресії, яка має за мету саме завдання страждань. Зовніш-

ньо А. з. являє собою гіпертрофовану активність, стрімкий наступ на певний об'єкт, у т. ч. у процесі досягнення конкретної мети, що містить у собі ознаки складу злочину. При цьому рівень активності характеризує не агресивно-кримінальне діяння в цілому, а саме процес придушення опору або досягнення мети.

Джерелом А. з. є агресивність, яка притаманна особистості, групі осіб, що виявляється в готовності до агресії, або момент стану певних верств суспільства. З цього випливає, що масштаб кримінальних проявів (на рівні окремих агресивних злочинів) значною мірою залежить від рівня агресивності в суспільстві. Вказаний фактор слід враховувати при визначенні напрямів попередження А. з.

Залежно від походження агресивності А. з. поділяється на природжену, соціально зумовлену та психіатричну.

Джерело А. з. полягає не лише в біологічній сутності людини. Прояви біологічно закладеного імпульсу до захисної агресії, а також виникнення і прояву агресії іншої природи (пов'язаної з прагненням до збагачення, бажанням підпорядкувати когось своїй владі, або навіть захистити, підвищити власний статус за рахунок самоствердження), мають підґрунтя у глибинній структурі особистості й пов'язані з соціальними факторами. Більшість дослідників агресії схилиються до визнання її соціальної детермінованості. Специфічними передумовами агресії зазвичай називають фрустрацію, стрес, психологічний або фізичний дискомфорт, вербальний і фізичний напад.

Агресивність може бути як стійкою рисою особистості, так і тимчасовою характеристикою людини, що має місце в певний момент, не є постійним станом, отже, не є властивістю особистості. А. з. необов'язково заснована на агресивній особистісній настанові. Не за будь-якими агресивними діями суб'єкта дійсно стоїть агресивність особистості. Агресивність людини не завжди виявляється в явно агресивних діях. Важливим фактором прояву агресивності є індивідуально-психологічні особливості агресора: його емоційність, дратівливість, підозрілість, впевненість у вседозволеності й безкарності. З найбільшою ймовірністю агресія виникає у тих випадках, коли провокативність поведінки інших людей розцінюється індивідом як зловмисна. На думку Р. Берона і Д. Річардсона, існують потенційні агресори, поведінка яких визначається властивими їм особистісними рисами характеру, індивідуальними настановами і нахилами, які залишаються незмінними незалежно від ситуації. Розглядаючи лише людей, що не страждають на психопатію, вказані автори виокремлюють такі риси характеру, що викликають агресивну поведінку: страх перед суспільним осудом, дратівливість, прагнення бачити ворожість у чужих діях, упевненість індивіда в тому, що він за будь-якої ситуації залишається господарем своєї долі, схильність до відчуття сорому, а не вини у багатьох ситуаціях. На поведінку агресора можуть впливати поведінка і наміри потенційного об'єкта агресії – жертви, яка, наприклад, перебуває у стані алкогольного або наркотичного

сп'яніння. Залежно від наявності або відсутності зовнішнього поштовху до злочинно-агресивної поведінки, А. з. поділяється на неспровоковану і спровоковану.

Суттєвим фактором агресивної поведінки є десоціалізація особистості як процес розриву її взаємозв'язків із суспільством. Це вид соціального відчуження, що зводить до мінімуму потреби та інтереси більшості людей, тим самим звужуючи соціальний простір індивіда, в межах якого раніше реалізувалися його різні соціальні ролі. Сукупність усіх десоціалізуючих факторів на психологічному рівні підштовхує людину до стану агресії, страху або ж апатії, депресії, конформізму. За таких умов найбільш пристосованими виявляються саме конформісти і маргінали, які у випадку тиску або проблемної ситуації «забувають» про будь-які моральні принципи і поступаються власними переконаннями заради виживання, кар'єри, можливості реалізувати свої інтереси, або просто заради власних амбіцій. Маніпулятивний тип людини стає характерною рисою асоціального суспільства, яке в результаті стає схильним до агресивної поведінки, у т. ч. до А. з.

На особливу увагу заслуговує особистість агресивного злочинця. Агресивний злочинець – це тип суспільно небезпечної особистості, визначальною, «найбільш вагомою» криміногенною рисою якої є агресивність (як соціального, так і природного походження), орієнтована переважно на її реалізацію при виборі способу вчинення злочинів. Процес формування агре-

сивно-злочинної особистості є початковим етапом криміногенної ситуації, виникнення якої визначається моментом появи в особистості якості агресивності. Саме на цьому етапі утворюються ті особистісні настанови, які детермінують поведінку індивіда протягом життя. Із цього випливає, що виявляти осіб з явно вираженою агресивністю і вживати заходів психологічної корекції та контролю необхідно за перших же її проявів.

Класифікація за ознакою особистісної агресивності включає групи злочинців з універсальною агресивністю, вибірковою, ситуативною, що ініціюється випадковими несприятливими обставинами, які виявляються в межах професійної діяльності. Агресивність осіб професійно-агресивного типу пов'язана з професійними психологічними деформаціями. Прояви агресивності, як правило, пов'язані з виконанням службових обов'язків (наприклад, застосування насильства з метою затримати правопорушника, примусити до дачі показань тощо).

Отже, агресивна поведінка індивіда є результатом складної взаємодії соціальних і біологічних факторів, дія яких корегується конкретними відносинами, конкретною ситуацією, в якій він опиняється.

У процесі попередження (профілактики) А. з. потрібно реалізувати заходи загальносоціального та спеціально-кримінологічного характеру, спрямовані в цілому на виявлення та усунення або мінімізацію об'єктивних і суб'єктивних факторів, що детермінують це негативне явище у всіх його формах, а також

заходи індивідуального попередження з використанням як загальносоціальних, так і спеціально-кримінологічних можливостей. Специфіка індивідуальної профілактики щодо агресивних особистостей полягає в особливому значенні ранньої профілактики, оскільки у значної частини агресивних злочинців агресивність формується задовго до її реалізації (див. *Індивідуальна профілактика злочинів*).

Усунути всі фактори А. з. неможливо. Загроза покарання може слугувати ефективним засобом запобігання агресії, але лише в тому випадку, якщо агресор не перебуває у стані крайнього озлоблення; якщо покарання, яке на нього може чекати, достатньо суворе: якщо ймовірність його застосування дійсно висока і якщо вигода від учинення агресивних дій не надто велика. Покарання певною мірою може використовуватися для контролю агресії, але воно нездатне не лише подолати її причини, а навіть усі прояви агресивної поведінки. Посилення соціальних відмінностей між людьми стимулює конкуренцію, неминуче призводить до зіткнення амбіційних прагнень на фоні деформації правової свідомості та моральної деградації особистості й суспільства загалом. Способом нейтралізації низки факторів агресивної поведінки є створення умов, що сприяють розкриттю особистісного потенціалу кожної людини. Можливість створення таких умов суттєво залежить від успіхів держави у боротьбі з корупцією. Саме завдяки наявності корупції добробут людини, її безпека, можливість реалізації законних інтересів визначаються не

особистісним потенціалом і працею, а зв'язками, матеріальним становищем, «платоспроможністю». Впевненість у неможливості добитися хоч якоїсь справедливості, законним шляхом реалізувати свої інтереси стимулює агресивну поведінку.

Людина зазвичай прагне діяти відповідно до поглядів, яких вона дотримується. Якщо в певному суспільстві агресія вважається прийнятною формою поведінки, індивід буде використовувати цю форму не надто замислюючись над її наслідками. Зараз можна говорити про агресивне суспільство, яке формує свої правила поведінки – боротьби за виживання. Масштаби кримінальних проявів залежать від рівня агресивності суспільства. Складна економічна, політична та соціально-психологічна ситуація, масове порушення прав людини провокують посилення факторів агресивної поведінки, розширюють масштаби і сферу проявів А. к.

Лит: Бэррон Р., Ричардсон Д. Агрессия: пер. с англ. СПб., 1997; Чистова Э. Е. Криминальная агрессия и ее предупреждение: автореф. дис. ... канд. юрид. н.: 12.00.08. СПб., 2005. URL: <http://law.edu.ru/book/book.asp?bookID=1363635>; Волконская Е. К. Агрессия: криминологические аспекты // Вестник Воронежского института МВД России. 2012. № 4. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/agressiya-kriminologicheskie-aspekty>; Шепітько В. Ю. Агресія кримінальна. В кн.: Криміналістика, судова експертиза, юридична психологія / редкол.: В. Ю. Шепітько (голова) та ін. Х., 2018, т. 20.

В. І. Тимошенко.